

„АЗ СЪМ СЕ ОБЕЩАЛ НА ОТЕЧЕСТВОТО СИ . . .“*

ГЕОРГИ ТАХОВ

ВМЕСТО УВОД — ИЗ ЛИЧНИЯ БЕЛЕЖНИК НА АПОСТОЛА

В своето „джобно тефтерче“, наричано още „личния бележник на Апостола“, Васил Левски вписва не толкова похарчените грошове за конци, дребни харчове, попътни треби и цървули, колкото онези мигове, без които животът му би бил далеч по-оскъден както за съвременниците, така и в представите на изследователите му. Имах възможността да се докосна един-единствен път до този бележник. Трудно е да се опише усещането за автентичност и близост до един живот, съкровен за всеки българин.

Страница 53.

На два реда Апостола е вписал:

„Бистрица: да има, има (—) три тополи.

Народе???”

С по-малко от десетина думи Васил Левски е изразил своите пътни впечатления и е изградил един своеобразен и невероятен по своята лаконичност „очерк“. Струва ми се, че неговата изразителност не е постигната и досега в българската литература. Темата е сиромашкото по онова време с. Бистрица, Софийско. Някой (по всяка вероятност това е другарят му от с. Бистрица, Софийско, Никола Стефанов Крушкин — Чолака) го е уверявал, че селото е имотно, че в него има и заможни българи, на което Апостола е отговорил със записката си, за да завърши с въпрос, равен на въздишка: „Народе???. . .“

От „джобното тефтерче“ на скиталеца из Българско научаваме за кираджини, ханове и кафенета, за конете, които е използвал, за заплатените фалшиви тескерета, за феса, който си купил в Плевен, за да не се различава от поробителите, за платеното „ядене в къщата, дето се прибирам, защото са бедни“, и още за какво ли не. На Димитър Общи, с който е в разлив още с пристигането му, купува „шаяк за панталон“, а в Плевен — чорапи. Записва дори бръсненето си — 2 гроша, а на страница 81 отбелязва, за да се знае: „Една кутия с огледало“ — половин грош. Нея несъмнено дарява на дъщерята на укривателя си от с. Маджаре, Карловско. Може би за да се отплати за грижите на стопаните, които са треперили за него някоя и друга нощ.

Бележникът на Левски е своеобразна революционна енциклопедия, отчет пред съвестта, страници за автобиография, песнопойка, сборник със съвети и лекарства, обяснения на устава, адресник с кодове и дори „записна книжка“ за въпроси до ЦК отвъд Дунав. На страница 114 например той отбелязва цял куп въпроси и проблеми, събрани само в няколко реда:

Гласоподаванията писмено ли ще се дават? Аз как трябва да бъда в работите от днес нататък.

На никаква народност няма да съобщаваме нищо

* Из подготвен за печат ръкопис. — Бел. авт.

народно, докато не (в)земе гласът ни.
С печатът как, за да не би-лъстително.
В случай, ако ЦК не извършва длъжностите си, то
ч(астните) ко(митети) ще променят членовете на
ЦК или. . .

Не е известно кога точно са се зародили тези въпроси, но е явно, че Васил Левски ги е носел в себе си, по пътя, в някой хан, в размисъл за онова, което трябва да постави за разрешаване пред БРЦК.

Вълнували са го не само проблемни въпроси, а и необходимости за делника. Тре-вожела го е предимно неизвестността от срещите по хановете. На страница 72 записва: „Купих револвер за 210 (гроша).“

На страница 73:

„Купих едно шишене 200 (гроша).“

Несъмнено става дума за оръжие за него и придружителя — онзи, който го е свър-звал с местните дейци. И револверът, и шишането едва ли са закупени от турци, но за всичко е трябвало да се заплати, не на всекиго е било възможно да се разкрие за какво е необходимо въоръжението. Заплащало се е за конете, за обяда, за маслините и гребена, за хартията, използвана в революционната поща, та дори за изпроводяка при тър-гване от едно за друго селище. Едва ли е имало друг народен деец с такова чувство, че всички тези харчове стават от народни пари, колкото и да са били наложителни те. И че за тези средства един ден е трябвало да се отговаря. На страница 104 той записва:

„В Ески Заара за изпроводяк на един на-роден чияк, и мен роднина,
на детето му едно цванче.“

Отбелязана е минимална сума, не по-голяма от днешни 20 стотинки. Суми, които не говорят толкова за стойности, колкото за отношение към народното дело.

За „личното тефтерче“ на Левски би могло да се пише много. Ние само го от-белязваме вместо увод. В настоящите ни бележки са подбрани епизоди и теми, с които искаме да напомним неговите п о п ъ т н и з а п и с к и. Макар че всяка глава, всяка тема би могла да се разработи в отделна книга. Задачата ми е далеч по-скромна — да се спира на няколко страни от живота и делото на Апостола. На скиталеца с още два-десетина имена. На онзи, който сам написа:

Аз съм се обещал
на отечеството си. . .

ОЩЕ ЗА БАБА ГИНА, МАЙКАТА НА АПОСТОЛА, И ЗА РОДА НА ИВАН КУНЧЕВ

Нейният образ е в сянката на времето. Той все още е недоразкрит — наивно и па-тетично осветен. В повечето случаи за майката на Левски е писано с журналистически клишета без задълбочено анализиране на отделните факти от живота ѝ. Един обикно-вен пример — след смъртта на Иван Кунчев не друг, а тя трябва да определи жизнения път на синовете си. Малко известно е, че тя дълго се е съпротивлявала Левски да се покалугери и да последва брат ѝ, таксидиота на Света гора Василий. Гина е съзна-вала, че веднъж обречен на дяконското расо, синът ѝ трудно би могъл да преустрои живота си. Неслучайно след замонашването Левски оставя косите си именно на нея. Кичур от тях Гина носи в медальон с негова гражданска снимка. Тази реликва се съ-хранява и досега във Военноисторическия музей в София под инв. № XV.Д.5.

Биографите отминават бегло един съществен момент от характеристиката на Гина Кунчева. Тя е мечтаела синът ѝ да се учи за зограф. Това е имало своите основания. Въпреки добросъвестното проучване на рода от различни биографи, а неотдавна и от преждевременно починалия Никола Ферманджиев в изследванията са допуснати редица непълноти. Родът на бащата неслучайно носи фамилия Кунчеви, което е си-

ноним на Зографов, Зографски. Куна, както е известно, е народноисторическо название на икона — куна, икона. Името е напомняло на потомците потеклото им — от зограф, иконописец. Във връзка с този родственик в книгата „Подрумчета“ Ангел Каралийчев споменава, че поетът Стамен Панчев (1879—1913) и Васил Левски са външно два клона от един и същ род. В скиталчествата си родът стига до Орхание и по майчина линия се влива в рода Цагарски, от който е и Стамен Панчев. В някогашния в. „Дневник“, бр. 11 546 от 24 юни 1938 г. е поместена схема на родословното дърво на Апостола, където към родоначалника, първия известен Кунчо, е отбелязана годината 1729. Фамилията на Кунчеви остава с няколко разклонения в Орхание, днес Ботевград. Фактът е издирен и от Стефан Илчев, отбелязан в неговия „Речник на личните и фамилни имена българите“, 1969, с. 284. Какви творчески дела са привлекли родственика на Иван Кунчев в Орхание и Орханйско, не е добре проучено, но Самунджиево, като интензивно развиващо се селище, прекръстено през 1863 г. на Орхание, е имало нужда от зографи и майстори. Дори варакосаният днес часовник е носел гирлянди от български рози.

Родът на Левски откъм Видул войвода е добре известен. Случаят с родоначалника, с потомците на Кунчо от 1879 г. е интересна подробност. Той е обяснение за първоначалните настоявания на Гина Левски да израсте като човек на творчеството и да се отдаде на живописата.

И още нещо, в първия предговор към стиховете на Стамен Панчев Любомир Василев пише: „Днес още е жив чичото на Стамен — дядо Стоян Цагарски, другар на Левски, един от съучастниците в арабаконашкия подвиг, който е прекарал тригодишно тежко заточение в Диарбекир.“ Стоян Цагарски е знаел нещо за родството си с Кунчеви. Васил Левски не може да не е разчитал на него — факт, че на няколко пъти престоява в Орхание. Така сигурността в родовата връзка е изиграла роля в конкретната революционна дейност на Левски.

Изложеното дотук се налага, за да изясним, че Гина Кунчева не се е отнасяла безразлично към „сметките“ на брат си Василий — неудържал на обещанията си да изпрати сина ѝ в Русия. За нея замонашването е било само компромис. Страданията ѝ по бъдещия Левски започват все в тези семейни конфликти и ще я съпътствуват до самата ѝ смърт. Тя е непрекъснато угнетявана не само от обречеността на синовете ѝ, а и от отношението на близки и роднини.

Съпругът, бащата на Левски, ослепява. Доверчив, вярващ на хората, той се съгласява да се сдружи с брат си Вълчо Кунчев. Не след много време последният се отдава на прахосничество и безпаметно пиянство. Иван Кунчев е доведен до пълна материална разруха. На сватбата на дъщеря си Яна с Андрей Начев, на която вероятно е и бъдещият Левски, Иван Кунчев е спретнато облечен, хванал под ръка Гина, тъй като не може да се движи сам до църквата. Кончината му е скоршна, той умира през 1851 г.

Отминавано и почти неизвестно е едно писмо от 1866 г., писано от братя на Левски Христо Кунчев до братовчедите им Кунчо и Павел Вълвови. Ще го цитирам, така както се разчита от оригинала. То е от името на тримата синове на Гина и Иван Кунчеви — Васил, Петър и Христо:

„1866 (г.)

Любезни братя наши

вие Кунчо Вълвови и до Павел Вълвови,

да знаете, (че) това що остави един благоразумни покойник,

наш(и) баща — научаваме се, че го е продал нашия един благородни брат му.

Васил Иванов и Петър Иванов

и Христо Иванов“

Текстът е кратък, ясен и несъмнено предупредителен. Както пояснява в една публикация Иван Клиничаров, „тримата братя са се научили, че таяния (покоен) баща

оставил някакъв дюкян, който бил продаден (от брат му) и за тая сделка те се отнасят до своите първи братовчеди, да научат нещо. . .“ Със сигурност можем да добавим — и от които нищо не са получили. Христо умира от простинка в пълна мизерия на 9 април 1870 г. в една вятърна мелница. Петър страда от хронична туберкулоза, а „имуществото“ на Левски е известно. То е с него в обиколките му из страната. Може да се твърди обаче, че братята са мислили за майка си, която е изживявала истинска драма. За тежкото ѝ положение научаваме от писмата на нейната внучка София, племенница на Левски, дъщеря на сестра му Яна. Животът на Гина не само че е бил труден, а се намерили и родственици, които да се възползват от положението ѝ. Имотът на сестра ѝ Дона Караиванова-Чардаклиева бил съседен на тяхната къща. Чардаклиев е имал сметка къщата ѝ да рухне, за да поразшири двора си. В едно от своите писма София твърди следното:

„След смъртта на вуйчо Христо (брата на Левски, б. а.), баба се пренесе у нас да живее. По това време и къщата ѝ е разрушена. Помня, че се шушнеша помежду баба Тана и баба Дона, че се казвало:

— Какво на майка, която е родила син чапкънин, баш хайдутин, нехранимайко, майка му не бива да има керемиди.

Тогава всичко пренесохме у нас, и сега измежду новите керемиди има и от тях.“

Разговорът за сина „чапкънин, баш хайдутин, нехранимайко“ се отнася до Васил Левски. Дъщеря ѝ Яна най-малко е желала участта на родната си къща. Цялото имущество вече е било разпръснато. Писмото на София буди много размисли и е един потресаващ факт. То е публикувано от доц. Петър В. Караиванов във в. „Пул“, бр. 15 от 1978 г. Когато Петър — последният брат на Левски, след Освобождението се завръща в Карлово с още нездравяла от опълчението рана, бащината им къща вече е напълно разрушена. Градският съвет го настанява в дома, впоследствие собственост на брат Афъз Ибриямови. В него и умира през 1881 г. Преди това обаче угасва майка му. . .

Съдбата на Гина била да сменя чембер след чембер. Накрая на забрадката носела сребърна пара, вързана с червен конец. Намерила я още навремето, когато един ден се връщали от Сопот. Изглежда, надеждата ѝ за щастие била най-голямото ѝ богатство. Най-сетне тази забрадка, попила сълзите от погребения съпруг и три деца, покрива и нейното лице. На погребението ѝ са близките и няколко състрадателни карловци. Между тях е и Стефан Генков. Времето изтрива имената на мнозина, но юношата Стефан ще остане в паметта на града. Години наред той съхранява спомена, къде точно се намира гробът на Гина. През 1946 г. Стефан Генков умира, но описва мястото на сина си Георги Генков. За съжаление далеч преди това върху него е била прокарана улица — днес от лявата страна на църквата „Св. Николай“. През 1965 г. при изкопки костите били изкарани и положени в сегашния гроб, построен навремето от Карловското землячество в София под председателството на видния драматичен артист Иван Попов. По този повод писах на времето във в. „Отечествен фронт“, броя от 19 февруари 1974 г.

Георги Генков ми предостави през 1974 г. „бегли спомени от Стефан“ Генков. Те са предимно от личния му живот, но на едно място старият карловец пише:

Като умря Кунчовица (Гина), я проводихме двадесетина души. Иван Енкин ѝ проводи покров — за душата си. Аз учех кондуржулък (обущарство) все у земята и у кондурите гледях. Скръб много, и смърти много. Плачех, оплаквах чирашката си съдбица. . .“

Тези няколко реда не носят кой знае каква информация освен сведението, че на погребението са присъствували бедни карловци, като бакалина Енкин и кондурджията Стефан Генков.

Времето е погубило много от историческата памет на нашия народ. За щастие ние днес можем да коленичим пред един къс земя и един скромен паметник, под който се намират останките на една велика българка. В двора на църквата, който се счита център на днешна България. Една вдовишка съдба, непотърсена в словото, неизплакана в песен.

КОЙ Е ДВОЙНИКЪТ НА ЛЕВСКИ

Васил Левски неслучайно вписва в едно от своите писма: „Тълкувам предателство. . .“ Пред тези лични негови констатации стават някак излишни известните становища — дали е предаден, или е заловен „случайно“. Любен Каравелов на два пъти потвърждава мнението на съвременниците — Левски е предаден. Не само това, той назовава името на предателя. Достатъчно е да разгърнем в. „Независимост“, броя му от 11 август 1873 г., за да прочетем лично ясния и гневен текст:

„Позитивно вече се знае, че Васил Левски е предаден (разредката моя) от поп Кръстя. Васил е дал на тоя поп малко парици и някои други неща да ги скрие, и тия парици и неща са били най-главната причина, която е накарала черковния служител да предаде една християнска душа на турските джелети. Няколко честни български съветвали Василя да не ходи при поп Кръстя, но не ги е послушал, защото поп Кръстю е бил председател на един от частните комитети. . .“

Дори само този текст прави излишен спора — бил ли е председател поп Кръстю на Ловешкия таен революционен комитет, или не е бил. Малко по-надолу гневният Каравелов продължава:

„Сега за сега почти всеки българин се гнуси от поп Кръстя. Всеки българин го нарича Юда и го презира. Презират го даже и турците. . .“

Властта наистина го е считала за нищожество, за да го сочи в известната шифрована телеграма като „доносчик“ — не „даващ сведения“ или „човек на властта“, а именно доносчик. Факсимилета от тази телеграма, превод и тълкуване дава навремето не само Васил Шанов. Факсимилета и свой превод публикува и М. Михайлова в сп. Векве“, кн. 3 от 1974 г.

В броя от 10 август 1874 г. Любен Каравелов отново отбелязва:

„Из Ловеч явяват, че поп Кръстю, който преди година и половина предаде на турците своето стадо, е афоресан от няродната съвест и от чистотата на човечеството. Ако тоя изрод излезе в черквата да раздава нафора, то нито един от верующите са не приближава до него; ако върви из пътя, то всеки му обръща гърба си; ако яде в някоя къща, то или бягат от него, или го посрещат без език и с очевидна ненавист като че е евреин, или че гато е брат на Юда.“

Многозначителният текст следва едва сега:

„Мнозина му говорят в очите, че той е предател и че е проклет от бога: но той мълчи като черен гроб и върви из пътя като подивял.“

Става дума не за съвременни приумици — да се оневини една осъдена от историята личност, а за присъда на съвременниците към едно дело, което през 1874 г., а и до Освобождението поп Кръстю Недялков не се и опитва да отрече. Ясно е казано: „ . . . но той мълчи като черен гроб“. Кой невинен деец и революционер не би потърсил защитата си още докато са живи съвременниците, тези, на които най-много бихме могли да вярваме.

Наивно би било да се приема, че е бил зле информиран Любен Каравелов или че Христо Ботев не е знаел какво твърди, когато пак във в. „Независимост“ — броя от 23 март 1874 г. твърди:

„Познатият вече предател и убиец на покойния Василий Левски в последно време е станал официален шпионин. Аз говоря за поп Кръстю Недялков, който и до днес още се счита за християнин и който служи в черквите на божествена служба. . .“

При това нито на Каравелов, нито на Ботев, нито на останалите революционери е била известна телеграма № 1096 от мютесарифа на София Махзар паша до мютесарифа на Търново, в която се казва:

„Понеже сега споменатите Димитри (Пъшков) и Марин (Поплуканов) съобразно получените от другарите им инструкции отричат да са вземали участие в споменатото долно дело, на поп Христо трябва да му се заповяда и обясни да каже пред Вас и получения отговор за това, какво бунтовно събрание са устроили в лозята на доносчика, а още и кои други са участвували от Ловеч, да бъде представен на тукашната комисия

и за да могат да бъдат изпратени на височайшите лица, назначени с височайше йраде (указ, б. а.) на императорския министерски съвет, които очакваме да пристигнат, моля най-учтиво да ми бъдат изпратени на мене скромния книжата, включващи с л о в е с т н и т е м у с в е д е н и я з а к о м и т е т а, в с и ч к о т о в а, к о е т о д о с е г а е д а в а л в к а ч е с т в о т о с и н а д о н о с ч и к, к о е т о п р е с т а в л я в а п о х в а л н а з а с л у г а с п р я м у в я р а и д ъ р ж а в а. И з д а в а н е т о н а з а п о в е д з а в и с и о т в а ш е т о в и с о ч а й ш е м и л о с т и в о м н е н и е.“

Разредката е наша и в текста ѝ най-добре се схваща ролята на едно нееднократно доносничество, определено като „похвална заслуга“.

В случая ние нямаме намерение да разглеждаме цялостния въпрос по предателството. Няма да се спрем и на писмото на Ловешкия революционен комитет (поп Кръстьо) от 7 октомври 1872 г. При друг случай ще разгледаме и един неизползван досега извор — за о б и р а на Г. С. Раковски от поп Кръстьо (през 1862 г.), който точно очертава моралния му облик. Обир, доказан и простен от Раковски. Всичко това ще сторим другде, когато разглеждаме предателството от всички възможни гледни точки. В случая ни интересува атмосферата преди залавянето на Левски, времето, когато из страната са разпространени стотици негови полицейски снимки. По-точно — обстоятелствата около така наречения двойник на Апостола, заловен и считан първоначално за самия Васил Левски. Същественото е, че Левски неслучайно е бил видян и заловен. Той е бил вече и з в е с т е н и т ъ р с е н, и т о н е с а м о п о с л о в е с н о о п и с а н и е, а ч р е з п р е д а д е н а н а в л а с т а ф о т о г р а ф и я. Т. е. че се касае не до случайно, не „еднократно“ доносничество или даване показания, а до системна услуга на турското разузнаване в страната. Никой внезапно и неочаквано задържан или арестуван няма да носи в джоба си снимката на Апостола. Той я е притежавал и я е предоставил, за да бъде използвана за залавянето. Това лице не е Иван Фурнаджиев, който твърде късно — едва на процеса—дава с л о в е с н и я п о р т р е т н а А п о с т о л а. В а с и л Л е в с к и е б и л и з в е с т е н и п р е д и п о к а з а н и я т а н а Ф у р н а д ж и е в.

Според проф. Иван Унджиев при крайния риск и опасност, след като научава за провала на арабонашката акция и арестуването на Димитър Общи, Марин Поплуканов и Димитър Пъшков, Левски бърза да отиде в София. Нещо повече, той обмисля не може ли да се направи нещо за подпомагането на задържаните, което би им подсказало, че не са забравени от революционната организация. Това подчертава и Ал. Бурмов в „Последните дни на Васил Левски“ в сп. „Отец Паисий“, кн. 1 и 2 от 1936 г. Нещо повече, сам Левски отбелязва, че на 18 декември изпраща за арестуваните съзаклятници 200 гроша.

И досега не е изяснено за какъв несполучлив подкуп на охраната са вложени тези пари. Твърде съмнително е те да са вложени само за облекчаване на затворническия им режим, при положение че се е решавал животът им. Изгубвайки надежда, че могат да бъдат освободени, Левски решава да напусне страната. От това време датират няколко ареста на лица, приличащи на Апостола. Това са все дейци, близки до описанието на Левски. В случая не можем да се усъмним, че информацията е изтекла само от арестуваните и че Левски е бил търсен едва след залавянето им. Още д в е г о д и н и п р е д и т о в а в ъ в В р а ц а е б и л о з а д ъ р ж а н о л и ц е с б л и з к и ч е р т и д о т е з и н а В а с и л Л е в с к и! Името му съвпадало — казал се Васил Иванов. Различавал се по фамилията — Узунов, а не Кунчев. Неговата фотография е публикувана в малкоформатната библиотека на П. С. Кършовски „Из миналото на град Елена“ — кн. IX, 1932 г., с. 53. Наскоро, проучвайки архивите на Еленско, попаднах на още няколко негови фотографии. Приликата наистина е поразителна — руси мустачки, смръщен поглед, близки черти. Роден в с. Беброво, Еленско, родолюбецът Васил Иванов (Узунов) не е от най-дейните членове на организацията. Точно обратното — въпреки че е изпълнявал известни поръчения, по характер той бил хрисим, сговорчив, не будещ подозрение. При арестуването му той обяснил, че се казва Васил Иванов, без да споменава фамилията си, което било допълнително „доказателство“, че лицето от полицейската фотография и задържаният, отговарящ на описанието, са една и съща личност. Бебровецът се оказал

в твърде неизгодно положение, когато все по-пастойчиво взел да повтаря, че са арестували „един честен българин“, че всеки, „когото и да попитат“, познава Васил Иванов, че е „неправда“, дето му отнемат от „така ценното време“. От Враца под силен конвои бевровецът бил препратен във Видин. Последвали обичайните телеграми и пращането му за идентифициране в Русе. От Русе били поискани подробни сведения от Елена — по-специално около фамилията му.

Васил Иванов е зет на Христо Иванов Кършов от Елена, попадал и в други случаи в неудобни ситуации. Повечето от тях се дължели на разсеяността му и доверчивия му характер. П. С. Кършовски в споменатата си поредица дава данни и за друга негова преживелица, озаглавена „Разменените тескерета“. Ето някои подробности, които очертават личността, считана за двойника на Левски.

В една рискована акция, може би най-рискованата, възлагана на Васил Иванов Узунов, той трябвало да пренесе от с. Хайнкой известно количество барут. В случай на проверка било решено преносвачът да твърди, че пратката е необходима за „луджийските треби“ на еленските първенци. Известният еленски дядо Духовник забелязал колебанието у Васил и му дал „в подкрепа“ личния си прислужник. Васил приел и заплатил барута, изпроводил го по прислужника Атанас и освободен от грижи, продължил по свои търговски работи през Дряново за Ески Джумая (Търговище). Още с влизането му в джумайския хан го посрещнал един полицай. Заинтригуван бил от външния вид на новодошлия. Искането било, разбира се, да се легитимира. В случая Васил се представил с трите си имена, като учтиво подал тескерето си. Голямо било учудването му, когато лицето на властта прочело името на прислужника—Атанас Милов. При проверката в Хайнкой полицаят, който преглеждал тескеретата, погрешно ги разменил. Последвали объркани обяснения, след което Васил Иванов Узунов се озовал в канцеларията на градския мюсюртин. Последвали обичайните телеграми до Търново и Елена. Същественото в случая е, че първоначалното съмнение в джумайския хан възникнало от в ъ н ш н и т е ч е р т и на Васил Иванов Узунов, неопровержимо доказателство, че фотографията на Левски не е била неизвестна, че не се е появила едва ли не около процеса.

По-съдбовен за самия Левски е бил вторият негов двойник, заловен в Хърсово, Разградско. Подробностите по тази нова полицейска грешка подвеждат Йорданка Филаретова и тя съобщава писмено на Найден Геров за залавянето му. Филаретова уточнява, че се очаквало докарването на заловения в София след не повече от десетина дни. На 2 февруари Геров пише до граф Игнатиев:

„Несколько дней назад распространился в Софій слух, что Левский, главный агент Мнимаго революціоннаго комитета пойманъ в Грисове на Дунаве. . .“

Писмото е поместено в „Архив“, том II, с. 640.

Новината мигновено тръгва и към Западна Европа.

Известният учен проф. Алекси Ивич обнародва навремето няколко консулски доклада на немски език. Една от сводките е адресирана до австроунгарския министър-председател граф Юлиус Андраши. Във втора подобна сводка той изяснява следното:

„Заловеният при Хърсово, както имах честта да съобщя, на 10 този месец Василий Дяколевски (Wasilie Diacolewsky), биде освободен от следствената комисия, след като тя познала в негово лице един съвършено безвреден турчин на име Осман. Истинският Василий Дяколевски биде заловен по-късно в Търновския санџак и отведен в София на 16 същия месец.“

Записката уточнява, че Левски не само е търсен, а и че са арестувани лица с турски имена, тъй като властта е знаела вече за псевдонимите на Апостола. Точно тази тайна не би могла да се консумира от несведущи доносници, а от добре запознат с делото човек, от участник в тайната революционна организация. Сводките са подписани от австроунгарския консул Оскар Монтлонг.

Наивно би било да се счита, че залавянето на Апостола в Къринското ханче е случаен факт, че той не е п р е д в и к а н от обмислен план, в който е имало място и лицето от тайната вътрешна организация. Разпознаването, идентифицирането на

Левски в Търново се е налагало поради допусканите преди това грешки, а не от незнанието, дали това е Апостола. Твърде неудобно би било към Русия или към Западна Европа да тръгне ново съобщение за пореден провал в търсенето на най-големия в рагна империята.

Двойниците, без да съзнават, разбира се, само са помогнали властта да стане внимателна и залавянето да се осъществи малко по-късно.

ЗА СКРИВАЛИЩАТА, ЗА АВТЕНТИЧНОСТТА, ЗА „ПРИСЪСТВИЯТА“ НА АПОСТОЛА И ЗА ОЩЕ НЕЩО . . .

Интересът на Левски към с. Голям Извор, Ловешко, е доказан. То е споменато и в личното му тефтерче на страница 75:

„На изворският юнак, който закара коня и
(го) остави в Троян. . .“

Следва една твърде подробна сметка, която подсказва, че Левски е престоял в селото няколко дни — за да отиде и да се върне лицето. В селото Апостола е бил посрещан от кръчмаря Герго Стойков, секретар-касиер на комитета. Всичко дотук е ясно и установено. За съжаление и тук, както при много други селища, истината е смесена с легендата. Според селяните от Голям Извор Герго Стойков приготвил специално скривалище за Левски. Става дума за бъчва, дълга почти човешки ръст, каквито се срещат и по други места в страната. Пред бъчвата Герго приспособил мех с вино. Когато се наложило да налива половницата, кръчмарят я слагал под меха. Той бил отделен от бъчвата, тъй като същинската ѝ част служела за скривалище. Повече от 100 години се твърди, че това скривалище е използвано от Васил Левски.

Каква е истината?

Възможно е този оригинален „тайник“ да е бил приготвен действително за Апостола, но останалото не е доказано. Едва ли би могло да се приеме, че при внезапна опасност Левски ще съумее да влезе в тайника и че изобщо ще го използва, след като кръчмата е имала още два изхода. И двата са били свързани с т. нар. комшулуци със съмишленици на комитета.

Не бих се спирал на горния случай, ако той е единствен по действителните и мними маршрути на Апостола, където често истината не може да се отдели от легендата. На Васил Левски се приписват десетки скривалища, долаци, тайници, запазени и незапазени скривалища. Нещо повече, едва ли има село, което да не оспорва правото си, че Левски е минал и престоял в него, че е поддържал връзки с революционните му дейци и че „до неотдавна“ в него са се пазели „еди-какви си реликви“ от Апостола. Голяма част от тези легенди са използвани в книги и краеведчески трудове, публикации и дори в трудове с претенции за историчност. Тяхното оспорване в много случаи е трудно, дори невъзможно. Неточности съществуват дори около родната къща на Васил Левски, с нея са свързани някои неверни представи.

Трудно е да се приеме например, че домът на Иван Кунчев и семейството му е точно това, което е днес. Тя би трябвало да се запази такава, каквато е била, тъй като вече е влязла трайно в представите на българина, но реставрацията ѝ е твърде условна. Приземни стълби отвеждат до стаичка в земята. В стената е капаът на долап, зад който е било прокопано тясно скривалище. Няма сведения то да е използвано от Левски: къщата рухва между 1870—1873 г. Не само това, т. нар. тайник е излизал на двора. При сегашната реставрация външният му изход, ако беше той завършен, трябваше да излезе в предната част на къщата. Това е нелогично — никой не би бягал да се скрие към самите преследвачи, част от които са чакали при входната врата. Логично би било тайникът да е отвеждал точно в обратна посока — зад къщата са се шрили турски гробища, полето и Балканът. Малкият Васил Иванов, бъдещият Левски, е знаел за този тайник, но и преди 1870 г. той се е срещал с майка си, баба Гина, обикновено у роднини и верни на делото хора. В стихотворната си автобиография сам той съобщава, че като

четник на Панайот Хитов през 1867 г., когато слиза до Карлово, той отива в къщата на Иван Тюрмето:

От планини слизах, за Карлово отивах,
с Тюрмето Иван аз да се видех...

Има и един друг момент, свързан с така наречените скривалища на Васил Левски. Не всяко скривалище в комитетските къщи е било използвано, тъй като са били малко ситуацияите, в които се е налагало Левски да се укрива по този начин. Почти всяка българска къща е притежавала „тайник“, скрит изход, долап с външна врата, тъй като те са внушавали чувство за сигурност, използвани предимно при масови избивания и кланета. Имало е, разбира се, и къщи с тайни обиталища, но да се твърди, че всяко от тях е използвано, би било твърде рисковано. Дълго след Освобождението в прикритите с изходи килери и стаите с две стени са намирани оръжия, документи и писма, революционни вестници и фотографии, което подсказва, че тези помещения са били използвани и като места за укриване на вещи, които революционерите са се опитвали да съхранят при неочакван за стопаните обиск. Тези килери за опасни документи и оръжия при някои случаи са се превръщали в място за спасение. Неслучайно при страшното карловско клане през Освободителната война в града все пак остават живи хора. Според Константин Иречек в Карлово оцелели 900 вдовици, а освен тях — мъже и деца. Някои от тях разказвали, че по десетина души се натъквали в проходите под земята, обезумели и онемели от ужас. Тези, които са били откривани, откарвали за екзекуция в Пловдив или убивали на самото място. Един от очевидците разказва следното за екзекуциите в Пловдив:

„На 17 август обесиха още десет души. На 20 август с ужас видях други 32 души от най-челните карловски граждани на Карлово, повечето млади, тоя път да се извеждат от затвора и да се изпращат на обесване: шестнадесет увиснаха в самия Пловдив, а шестнадесет по пътя за Карлово.“

От „страшното“ се спасяват сестрата на Левски Яна, майка им Гина и много от техните роднини. Помогнала им карловската възрожденска архитектура — споменатите скривалища.

Това, че Левски не е използвал скривалището в родната си къща, не означава, че е пренебрегвал мерките за сигурност из селищата по своите маршрути. Точно обратното, по негова лична заръка са били „пристягани“, т. е. ремонтирани, одаи и тайници, за да послужат, ако това се наложи. Така се обяснява бележката от личното му тефтерче:

„На Николча за да стегни одаичката.“

През месец март 1872 г. за тази цел той дава на Никола Сирков 104 гроша от революционните средства.

Левски създава цяла система от „тайни къщи“ и комитетски ханове. През 1871 г. той отсяда в хана на братя Хадживанови в Тетевен. В него се среща с Петко Милев — Страшника, и Станьо Врабевски. Малко след това Петко и Станьо събират най-надеждните тетевенци и в присъствието на Левски учредяват местния революционен комитет. Апостола го наименоува „Кардан“. Тъй като в града имало и несигурни хора, Левски възложил на Петко Страшника да осигури една революционна „одая“. В къщата на Петко вече съществувало такова скривалище, но самият той бил наблюдаван поради откритата си разпра с местните власти. Затова било устроено скривалище и в хана. От него Левски имал възможност да се измъква през три изхода в различни посоки.

След арабаконашкото приключение революционният комитет в Тетевен бил разкрит. На процеса 24 души от него били осъдени на заточение в Диарбекир и Аргана Баден. Между заточениците били Станьо Врабевски и Петко Страшника. Дватама заедно с другаря на Левски Васил Йонков цели две години организирали бягство от затвора. С неимоверни усилия успели да пробият стената му и да се доберат до руското консулство в Ерзерум. Когато след Освобождението се завърнали в Тетевен, в револю-

ционната „одая“ в хана организирали паметна сбирка — първия музей в чест на Апостола.

В София и Софийско се създава цяла система от комитетски къщи. Това несъмнено се дължи на недоверието на Левски към непредпазливия Димитър Общи. Бил използван и домът на Йорданка Филаретова, която е фактическият секретар на Софийския таен революционен комитет. Любомир Дойчев, който е с приноси към изследване на делото на Апостола, греша, като счита, че други лица са отговаряли за секретарството. Именно Йорданка Филаретова съхранява комитетската архива до онзи критичен момент, в който тя е изгорена от брат ѝ Димитър Коцов. През 1920 г. историкът Матей Георгиев в книгата си „Възраждане на град София“ пише като съвременник:

„Тая къща и долапът, в които се е крил Левски и сега са запазени в София на улица „Алабинска“.

Подобно е и твърдението на проф. Иван Унджиев:

„Архивата на комитета се пазела у Йорданка Филаретова, в чийто дом на „Алабинска“ 26 Левски се е крил няколко пъти.“

Присъствието на Апостола в този дом може да се счита сигурно. Не е известно обаче дали пред Филаретова Левски се е представял със собственото си име. За щастие запазен е ръкописен спомен от Тодор П. Трънков, майстора, който малко след 1920 г. се заел с развалянето на къщата, за да се разчисти място за нова сграда. В спомена, който му бил поискан от журналиста Стефан Коледаров, той пише:

„Скривалището на Левски беше в долап на два етажа. Подът на първия се вдигаше на резе и се откриваше стълба със стъпала в кръг — да слезе или да се качи не повече от един човек. Кога слязох в долната част на долапа — то бе цяла стаичка. В нея — едно до друго — легло, маса и стол. Кой знае от кога не бе слизал човек тук. И всичко бе запазено — мастилничка, две-три книги, че и иглинарникът с конци — ако си е съдрал човек палтото, като няма какво да прави, да си го закърпи. Стар беше долапът, но дъските му дъбови, та едва го разковах с още двама чираци.“

Стефан Коледаров, известен с публикациите си за Левски, накарал Тодор Трънков да скицира двете части на скривалището. Безстрашният секретар на Софийския комитет Филаретова, която на два пъти е била и арестувана, не е предполагала, че веднага след нейната смърт наследниците ѝ ще разрушат този дом.

В системата на софийските тайни къщи и ханове са още ханът на Димитър Трайкович, ханът на Хаджи Боне Петров, къщата на Христо Ковачев и Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“.

Към Димитър Трайкович Левски първоначално се отнесъл с недоверие. Известно е неговото заплашително писмо, завършващо с фразата: „Аз съм, който Ви ся бех представил с турски дрехи у Вас в собата, с печатано писмо към Вас. В. Л.-ский.“

Невярната информация се оказала дело на противника на Димитър Трайкович — Хаджи Маню. Това дало възможност на Левски да използва хана на Димитър Трайкович. За това скривалище свидетелства и един друг член на комитета — споменатият Боне Петров: „Яви се един ден в София прочутият главен двигател на въстанието Васил Левски, когото бяхме много чакали и беше слязъл в казиното (хана, б. а.) на Димитър Трайкович.“

Съществуват записани спомени за посещенията на Левски в хана на х. Боне Петров. Той се е намирал на Солни пазар, околнo днешната пресечка на ул. „Найчо Цанов“ и „Лавеле“. Едната от някогашните улици излизала към сегашния бул. „Витоша“, а другата била съвсем невзрачна и я наричали „Боклук сокак“. Според прислужника Дамян Богоев Врабчев към една от стаите се влизало по стълба от кръчмата. Дупката била затваряна с капак. Там именно ставали свижданията на Апостола с революционни дейци от града и селата:

„Щом го видеше — разказва Дамян Врабчев за Левски, — Хаджи Боне ме прашаше да донеса стълбичката от яхъра и да я възправа под дупката на тавана. Обикновено най-напред се качваше Хаджи Боне, като ми поръчваше колко кафета да приготвя. Подир него се качваше „дяконът“. Спускаха след това връвчицата и затваряха капака. Имаше

условни звънения с връвчицата. Когато трябваше да им подам кафето, ако в кръчмата нямаше хора, подръпвах „усуетлен“ връвчицата, капакът се отваряше и аз се покачвах 2—3 стъпала по стълбата и им подавах кафето, след което капакът пак се затваряше. Подръпвах връвчицата и когато в кръчмата влизаха съмнителни хора (шпиони, заптиета и др.). Когато пък трябваше да слязат от стайката, дръпвах връвчицата, аз разбирах за какво е този знак, оставях тезгяха и правех оглед на двора и улицата — дали има лоши хора. И ако нямаше такива, дръпвах връвчицата и най-напред слизаше Хаджи Боне, след него другите участници в заседанието и най-после Дякона, който си вземаше тояжката и конете, аз му отварях пътната порта и той си отиваше с живо и здраво. Обикновено тия срещи ставаха само между двамата — Хаджи Боне и Дякона. Но след такава среща винаги вечерта до късно имаше заседание в кръчмата. . .“

Спомените на Дамян Врабчов са особено ценни, тъй като са единствените, които описват манипулациите в скривалищната обстановка. Известни са доста скривалища — използвани и неизползувани, но тук разказва свидетелят, осигуряващ заседанията, редовият конспиратор. Левски е уточнил сигнализацията, начин на влизане и излизане, стража и наблюдение.

Дамян Врабчев не е точен във всичко. Явно, че в някои други спомени той е искал да бъде и там, където не е присъствувал. Тук именно се преплита действителното с дочутото от втори лица. Той например твърди, че е присъствувал на самото обесване, което буди дълбоко съмнение. Допуска грешка, като да твърди, че Апостола е бил изповядан от поп Христо Павлов, докато е установено със сигурност, че изповедта е приета от поп Тодор Пирдопски. Допустимо е, че е срещнал завръщащите се от екзекуцията, между които е бил Христо Павлов.

„Веднага след обесването на Дякона — продължава Дамян Врабчев, — поп Христо се върна в кръчмата на Хаджи Боне, където вече се бяха събрали някои от еснафа. Поп Христо просълзен разказа какво се е случило. Хаджи Боне ми заповяда да почерпя присъстващите с по една ракия „за бог да прости“. Аз ги почерпих, те пиха и казваха: „Бог да прости.“ На Хаджи Боне течаша сълзите и той често си бършеше очите с дланта на дясната ръка, и всички плачехме.“

Синът на Хаджи Боне Георги хаджи Бонев (1867—1909) е един от първите следосвобожденски писатели. Той е автор на „Разкази из българския живот“, с предговор от Иван Вазов (1898), на повестта „По своя вина“ (1899) и на други книги и публикации, днес забравени, но с присъствие на талантлив разказвач. Именно той и синът му Бончо х. Бонев, също пишец, влагат много, за да се запазят спомените около Апостола. Разочарован от нравите, непосредствено след гибелта на Алеко Константинов Георги х. Бонев издава „Братът на бай Ганя Балкански“ (1897), опитващ се да внуши на убийците, че делото на Алеко не може да бъде унищожено. Силите обаче му стигат само дотук.

Спирам се на тези подробности, за да очертая значението на съвременниците за опазване историческите истини в периода около Освобождението. В този процес писателите и публицистите изиграват значителна роля. Нека припомним само че нито Захари Стоянов, нито Стоян Заимов или Иван Вазов са професионални историци. Без тяхното дело обаче, в което вливат усилията си и по-неизвестни дейци на словото, като Георги х. Бонев и Бончо х. Бонев, фактите около нашето минало биха били далеч по бедни.

В търсене на истината за Васил Левски не друг, а Стоян Заимов създаде най-отрагателния, а заедно с това и най-точния образ на Гина Кунчева, майката на Апостола. Постигание, което не е постигнато от нито един професионален историк, без да омаловажаваме техните търсения и дело. Тъй като говорим за а в т е н т и ч н о с т т а, ще цитирам редовете на Стоян Заимов за тази велика българка от книгата му „Васил Левски — дяконът. Кратка биография“, 1895 г. Чрез нея, чрез Гина ние се докосваме и до самия Апостол в неговата най-ранна младост — преди да тръгне към бездните на революционните си скривалища:

„От шестата до деветата си година Левски е помагал на майка си в чепкане на вълна, навиване на кълба, ходил е за дърва. Когато сирачетата пораснали, майка им се погрижила за бъдещето им. Христо (най-големия син) дала на занаят абаджия. Василия проводила на училище, а Петра оставила в къщи вълна да чепка.

— Зашо, бабо Гино, Христа на занаят дадохте, а Василия на училище проводихте — попитал веднъж Георги Данчев, зографинът, майката на Васил Левски.

— Ех, синко, и аз самата не знам! Мили ми бяха и Христо, и Петър, ала най-мил ми бе Васил, ей тъй нещо ми внушаваше на ухото, че Васил не е за прост занаят: искаше ми се да стане той или поп, или учител, или пък зографин като тебе. Пъргав като сърна, весел и засмян като мома, той пълнеше с радост сиромашката ми къщица. Веднъж Н. Пулев, тогава тежък търговец, ми каза: „Гино, момчето ти Василия е веч на годинки, и ти си сиромашиня, хайде, дай ми го за слуга: ще ти дам за него годишната плата: две кола дърва, десет оки вълна и 30 гроша чиста пара.“ Надойдоха роднини, комшии, приятели и всички завикаха: „Мари Гино, дай Василия за слуга на Пулева. Пулев е голям търговец, добре ще бъде на момчето ти.“ Рекох: „Не го давам!“ И не го дадох да слугува на богаташа. . . Та искам да ти кажа, синко, че много обичах Василия, сякаш някой ми казваше: „Христа и Петра на занаят дай, а Василия на училище прати.“ Зер божа работа: писано му било книга да се научи и на турско бесило да се измъчи. . . Ала нали за доброто на народа умря, прежалих го от все сърце. Халал да му е млякото, що е сукал от гърдите на майка си!“

Другата си книга, „Миналото“, Стоян Заимов уточнява като „Очерки и спомени. . .“. Именно на този „очеркист“ ние дължим почти половината от фактите за революционното ни минало. Присъствия, спомени и автентичност, на които нашата изследователска и критическа мисъл и до днес остават длъжници.

АПОСТОЛА — ГЛАВЕН ГЕРОЙ НА ВАЗОВ

Иван Вазов стъпва на брега на „хъшовската република“ през 1870 г. Още непознат никому, той потърсил българските механи и купчийници — дано да срещне някого от онези, за които носел препоръчителните си писма. Мястото до вратата или в ъгъла е било спасително. Там човек е незабележим, а заедно с това може да наблюдава влизащите и излизащите. Между мъжете на риска той среща и Васил Левски от Карлово, Георги Данчов Зографина, Димитър Общи и всички онези, които остават завинаги в паметта му. Иван Вазов копнее и той да бъде известен с псевдоним и под първата си книжка ще се подпише като „Пейчин“. Това е през 1876 г. Далеч преди това той ще отнесе първите си стихове на „бачо Каравелов“, ще види и първото от тях отпечатано, а по-късно ще напише своите „Немили-недраги“. И все пак винаги, през целия му живот ще го преследва образът на Апостола.

Въпросът, дали Вазов е познавал лично Васил Левски, е без всякакъв смисъл. Не защото той създава първия му словесен портрет, за което вече споменах. Всички съпоставки налагат да приемем, че те и двамата са в Карлово още в далечната 1858 г., когато и Васил, синът на Иван Кунчов, и Иван Минчов са спомоществуватели на една и съща книга — „Писма. . .“ от Андрей Муравйов, в превод на Й. С. Владкин. На този въпрос ще се спра другаде по-подробно, въпреки че вече писах — във в. „АБВ“, бр. 7 (423) от 1987 г. Дори само споменатите обстоятелства са достатъчни да приемем, че Иван Вазов изобразява Левски след преки впечатления. Но за да разберем дълбочината на словесния Вазов портрет, би трябвало да ретроспектираме онова време на следосвобожденска България, в което е пресъздаден образът на Апостола, онази „ферментация“ на времето, когато се загубват морални стойности, налагащи писателят да обърне внимание към току-що забравените сенки от миналото, между които е и Васил Левски.

Последната дира на Апостола вече е загубена. По свидетелствуването на Николчо Цвятков Васил Левски е бил фотографиран за последен път без пранги в двора на

казармата преди самото обесване. Тази снимка е в неизвестност. Фотографията може би и днес съществува в недостъпните засега Цариградски държавни архиви, тъй като тя е била предназначена „за дознание“, така както е била изпратена и фотографията на оседения на смърт Димитър Общи. Малко след Освобождението са забравени събитията дори от април 1876 г. Захари Стоянов влага неимоверни усилия, за да „възвърне паметта“ към някои дати, лица, подробности, спомени, моли, настоява, пише десетки писма — отговарят му неколцина. София бърза да се „поевропейчи“ и като мода, и като нрав, и като мислене. Из неравните улици подскочат коледата на файтони и все още горят някогашните газени фенери, но когато разбира, че трябва да произнесе „поетическото си слово“, П. Р. Славейков излиза набързо от Народното събрание, за да свали шаячните дрехи и да се върне в костюм „френк-терзи“. А той е един от най-честните и най-ревностните защитници на традициите.

Същевременно службогонството взема размери, граничещи с национална епидемия. Михалаки-Георгиевият селянин мечтае за онази служба, в която се размахва „тояжката“ на диригента.

Довчерашните другари на Левски, по чудо оживелите Ботеви четници, се оказват непригодни към новите условия. Половината от тях молят за портиерска служба. Довчерашният Ботев четник и опълченец Петър Кунчев, брат на Апостола, в писмо до Найден Геров, запазено и до днес, четем:

... с кървави сълзи ида да ви се оплача. Става трийсет и два дена от как си дойдох от Харку (чети Харков) из болницата, в Карлово. . . Молим ви, наредете и нази на някаква работа. . . Да мога да се прехраня. . .“

И едно второ писмо, датирано към 3 април 1878 г., той продължава да настоява:

... миналата неделя ми известиха, че са донесли жалбицата ми (до вас). . .“

И му напомня не за брат си, който е забравен, а за наскоро починалата си майка баба Гина:

... майка ми, като се давила в гераня на Иван Фурнаджийски. . .“ И веднага след това — „само е останала сестра ми с четири момичета (които) се надяват на мене да се прехранват. . . ви моля да ма наместиш в Карлово на някоя служба.“

Не става дума нито за чиновничество, нито за участие в градския съвет, а за мизерна стражарска заплата. И я получава, за да угадне животът му почти веднага след това.

Свидетел на тази социална и обществена „ферментация“ (ще си разреши да използвам този термин), Иван Вазов не само наблюдава. Той изгражда своята „Епопея на забравените“ с един от най-високите върхове в него — творбата за Васил Левски. По нейната плътност и многостранност, по пластичното изображение тя няма равна на себе си в творчеството на Вазов — свидетелство за гражданската му покруса от целия следосвобожденски период.

Тълкувана нееднократно, творбата на Вазов днес има почти недокосвани страни, затъмнени от навика ни да разглеждаме едно произведение извън времето на неговото създаване, затъмнени от навика ни да го приемаме учебникарски, безрезервно и като даденост. Левски на Иван Вазов обаче далеч не е само художествен портрет. Той е логически контекст на онези, които поставиха по портиерните Ботевите четници в името на собствената си угода — винаги е по-удобно да се бориш с равни на себе си, особено когато става дума за стълбицата на обществената кариера.

В „Немили-недраги“ Вазов търси нови шрихи от характера на Апостола. Той усеща, че дори в „Под игото“ създателят на тайните революционни комитети е до голяма степен неуловим — не само от властта, а и от посветеното на него слово. Това е причината да бъде „доизграждан“ и в „Епопея на забравените“, и в документалистиката му за Левски, и във всичко онова, в което продължава да портретува Апостола.

Интересни са обществените напластявания, които предизвикват Вазов да пресъздава образа на Левски. Паралелното сравняване разкрива, че през 1881 г. борбата против Батембергския режим на пълномощията достига връхната си точка. Няколко години по-късно са събитията по детронацията на княза. Дейците от Съединението все още не

са застанали пред фотографския апарат, за да се снимат „за вечен спомен“. Захари Стоянов още не е издал „Васил Левски (Дяконът)“.

До тази 1881 година за Апостола почти не е писано. Захари Стоянов издава книгата си през 1883 година, а том I от „Записките“ излиза едва през 1884 година. Все още е неизвестно, че съществуват протоколи от съдебния процес срещу Левски, в които е документирано държанието му. Както Иван Вазов, така и Захари Стоянов, а и Стоян Заимов разчитат на живите свидетели, на устните свидетелства, на истината не като документ, а като твърдение и показание, дадено по съвест. Търсене на история във време, когато се върти „тънка дипломатия“ от хора, готови на всичко. Време, в което да си беден, значи да си презрян. Нрави, посред които Вазов пише за Левски:

Той беше скиталец и като
дете прост
и като отшелник живееше
в пост. . .

Без да се страхува, че ще отблъсне някого с характеристиката му, той още повече изяснява чертите му:

ходеше замислен, самси
без другар.
Тая заран млад е, довчера
стар,
одеве търговец, сега просяк
дрипав,
кога беше нужно — хром
и сляп и хлипав.

Сила и неповторимост се крие в тази дума „самси“. Тя не е нито сам, нито самичък, нито самотен. Тя разкрива една желана и потребна самота в името на делото и на борбата.

Самият Иван Вазов има много почитатели и малко близки приятели. Той е „самси“, опитващ се да живее достойно, дори с цената на емиграцията, в която именно ще създаде „Под игото“.

Работейки върху образа на Левски, Иван Вазов не създава мит. Точно обратното, той е с усещането, че непрекъснато трябва да го доизгражда и допълва. Не са малко онези абзаци, където читателят забравя, че чете разказ или повест, а живее с чувството за пряк документ. Същото е и с Левски в „Немили-недраги“, където повествованието присъствува, но не като „литература“, а като документален факт. Нека да си припомним само един епизод:

„В Сопот, в стаята на учителя имаше комитетско тайно събрание. Ненадейно се озова един гост, познат като турски шпионин, и сяда. Всички мълчат, но гостът не си отива. Левски кипи, става и залепя плесница на това досадително лице, като му изрева:

— Навън! Подлец!

— Как? С кое право удряте — попита зашеметеният господин.

— Навън! Или ни предай на турците. Аз съм Левски!

Цялото събрание потрепера от ужас при тия думи.

— Не се бойте! — каза той спокойно, когато гостът си излезе. — Аз съм уверен, че тоя мазник нищо не ще смее да направи.“

И някъде накрая почти с публицистично перо той добавя:

„Такъв беше човекът, познат под имената: Дяконът, Васил Левски, Апостолът, който беше пратен от съдбата начело на цял рой проповедници и мъченици на свободата — да разклати масите, да предизвика събитията, да създаде бъдещето! . . .“

В онези години подобна „белетристика“ би могла да се създаде само от хъш, живял сред хъшовете. От първоначално срамежливо подписалия се Пейчин, бъдещ

роначалник в толкова много жанрове, започнал да „песнопее“ из кафенетата във Влашко. Там, откъдето бе тръгнала и трудната пътека на Апостола.

КОЙ Е БОТЕВИЯТ ИНФОРМАТОР ЗА ОБЕСВАНЕТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

На историческата наука не са известни документи, по които да съдим, че Христо Ботев е бил в София. Той е ходил в Пловдив и през Одрин е стигал до Цариград, за което дава подробности дядо Паничков, но София остава извън селищата, които познава. Все пак в своето безсмъртно стихотворение „Обесването на Васил Левски“ той постига моменти, които вършават лично присъствие — като че ли е бил в града:

Плачи. Там близо край град София
стърчи, аз видях, черно бесило,
и твой един син, Българю,
виси на него със страшна сила.

В случая сме пред художествена творба, пред авторско интерпретиране, но това не изключва влизането в драмата чрез погледа на очевидци и свидетели.

В деня на екзекуцията, 6 февруари, край Позорното гробище е имало повече турци и съвсем малко българи. Това налага заключението, че впечатленията от обесването не са били масови, т. е. информаторът на Христо Ботев би могъл да се готърси между тях.

Всички следи, всички доводи водят към един познайник както на Васил Левски, така и на Христо Ботев. Става дума за куриера и сподвижника на Апостола от село Дъбене, Карловско, Минко Хаджинев, свидетел на драмата в София. Исторически установено е, че той е в града, вероятно за да изпълни поръка, да потърси възможности за спасяването на Левски, в което естествено не е успял.

Трагичният факт — екзекуцията на Дякона на 6 февруари, е документиран от този стихотворец, революционен куриер и другар на Васил Левски. Приписката е нанесена в „Църковно песнопение“, с прибавки на стихове и рисунки от Минко. Това е своеобразен календар със записки, между които е и съобщението му като очевидец:

„Обесиха у София Василя...“

Трагичните слова са на страничката с изписана 1873 г. От друга, по-подробна записка се разбира, че по това време Минко Хаджинев е в София и че пали свещ за „душеспасение“. Ръкописът понастоящем се съхранява в Централния държавен архив. Той съдържа ценна информация, записки и творби, между които и стихове, пригледени вероятно за песни. Ето едно от тях:

Болгарски лев
бой захвана,
байряк вейе
над Балкана,
калъч точи —
тиран сочи
и зове народа:
смерт или свобода!

В статията „За изгубените писма на Левски“ в Известия на института „Христо Ботев“ кн. 1, 1954 г. Л. Дойчев разглежда две писма, свързани с дейността на Минчо Хаджинев. Едното е изпратено от Левски през 1868 година. Чрез Найден Геров в Пловдив то е трябвало да стигне до получателя, чието име не се споменава, но се дава описанието му. Писмото е с малки размери — „по-малкото“, както го определя Левски и моли Геров по сигурен начин да го изпрати на получателя. Второто е изпра-

тено пак чрез Геров до същото лице. Пояснява се, че ако човекът не се яви, писмото може да се предаде чрез д-р Рашко Петров (Стойчев). Ако и това не се осъществи, „то ще дойде за това писмо висок, черноок, дълголик на име Минчо х.Недев из същото село...“

Именно този предан на делото революционер намира начин и без да се страхува, идва по процеса в София. По същото време от Стара Загора е бил изпратен и Дончо Фесчията, за когото не е известно след 1873 г. да е заминавал отвъд Дунава. Като куриер на Тракия из Пловдивско и в Северна България от 1873 до 1876 г. Минчо Хаджинев е на няколко пъти в Румъния.

На страницата за 1873 година Минчо Хаджинев оставя още една кратка записка: „Ох . . . Аминъ.“

Не е имал сили да напише каквото и да е повече. Няма друг български книжовник тук, вътре в страната, който да е оставил по-възнуващ паметник от този лаконичен запис. Той пише: „Обесиха у София Василя. . .“, именно о б е с и х а, а не бил е обесен. Сигурни, категорични редове на очевидец. Отгук — и на предполагаем информатор за събитието край така нареченото Позорно гробище.

Геният на Ботев е свързал зловещото гробище със сенките от гарвановите ята, страховитата зима и виелиците с тръни в полето: все символи на една безкрайна скръб, на съкровена загуба. Покрайнините на София от робството, с бездомни кучета са споменати и от Константин Иречек. Да не говорим за глутниците вълци — неотменни за пейзажа из Шопско. Сред голото орханйско шосе, съвсем близо до пътя към село Подуене бесилката наистина е „стърчала“ на фона на зимното небе. Тук именно е конфликтният момент — за титаничната сила на твореца. От Минчо Хаджинев остава записката между бележките му. Макар и да е очевидец, в литературата той си остава песнопоец. Най-трогателно е неговото: „Ох. . . Амин.“ Врх на неговата мисия е това, че е очевидец и разпространител на впечатленията си от драмата. Подвигът — че след 1876 г. е откаран от Дъбене в Карлово, изтезаван и изпратен под конвой към Пловдив. Държи се достойно и на височините край село Чернозем приема гибелта си. Отказва да носи на гръб башибозука. Първо оскубали брадата му, а като продължил да упорствува — отсекли ръцете му. Загива обезобразен, почти като в песента за Балканджи Йово. Подвиг, който не би могъл да не трогне.

За голямата творба обаче е бил необходим не само необикновен дух, а и силата на Ботев. Мащабът на виждането му, на мислите и чувствата.

В Ботевото тефтерче на страници 9 и 10 са единствените ръкописни варианти и на неговите стихове. Тук е и предпоследното четиристишие от „Обесването на Васил Левски“:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вят в мъглата,
старци се молят богу горещо,
Жените плачат, пишат децата.

Четиристишието е задраскано, а по-късно вградено в творбата. В него има само една дума, по-различна от окончателния вариант. Вместо „в мъглата“ Ботев е поставил „в полята“. Една-единствена поправка, която е решила съдбата на незаменим момент от общото звучене на стихотворението. Поетът е решил, че стихотворението трябва „да прогледне“ — как в противен случай биха се видели псетата, вълците, гарваните и подгонените из полето тръни.

Няма да се спираме на останалите варианти и поправки. Същественото е, че поетът се е стремил към една максимална точност на изградената вече в него картина — цялото това софийско поле, свидетел на Апостоловото бесило.

От задрасканите стихове на страница 10 на Ботевото тефтерче се разчита името на „Масар паша“. Това е известният Махзар паша, мютесариф, управител на Софийската област, взел енергични мерки да се блокират пътищата между Никопол и Ско-

пие, Враня и Тетевен, за да бъдат заловени участниците в арабаконашкия обир. На 27 септември той лично пристига в Орхание, за да се осведоми за резултатите от издирванията. Негова е заслугата да се попадне на вярната следа около ловко организираната афера, в която хората на Димитър Общи, а и самият Общи били облекчени като турски войници за да се създаде илюзията, че акцията срещу хазната е извършена от отпускарите. Махзар паша насочва вниманието и към Ловеч — центъра на Вътрешната революционна организация. И това явно не е случайно, а въз основа на разузнаване и предателства преди започването на масовите арести. Той присъства и на екзекуцията.

Явно, че Христо Ботев е бил напълно информиран по всички цитирани обстоятелства. При изграждането на творбата си обаче той е почувствувал, че в нея не би трябвало да прозвучи името на една относително преходна за епохата личност. Точно за това задрасква „Масар паша“ още преди завършването на стихотворния ред и написва над зачертаното:

О, майко моя, родино мила. . .

Така художествените средства, преживяването и общото емоционално въздействие центрират вниманието именно към Апостола и към неговата гибел „там близо край град София. . .“ Неповторими по дълбочината си внушения, които създават впечатлението, че Христо Ботев сам съзира картината. Нещо повече, че той я преживява. Проял същата съзла, която може би е пролял и неговият информатор — преданият революционер Минко Хаджинев от село Дъбене, намерил сили да впише в календара си само своята въздишка:

„Ох. . . Аминь.“